

«духовного начала», якому підпорядковані економічна й політична сфери життя.

Згідно Тойнбі, «для Людини сутність Бога в тому, що Він - Бог Живий, з яким можна вступити в духовний контакт, встановити відносини, подібні відносинам між людьми» [Тойнбі А.Дж. Постижение истории. - М., 1991. - С. 415]. Раціональним, інтелектуальним шляхом наблизитися до розуміння сутності бога практично неможливо. Осягнути природу Божественного особа може через інтуїтивно-релігійний досвід. Тойнбі стверджує, що, залишаючи своїх ближніх, святі вступали в активні відносини зі значно більшим колом осіб, ніж як би вони залишались в миру. Зрештою вони мали більший вплив, ніж державні діячі, бо їх устремління до святості шляхом пошуків єднання з Богом було соціальною дією, більш привабливою для людей, ніж будь-яке секулярне соціальне служіння. «Сучасники усвідомлювали, що пустельники йдуть до вищої мети в ім'я Людства з повною рішучістю і безкорисливістю; і цей акт самовираження через самопожертву вражав уяву сучасників, чіпав їхні серця, створював соціальний зв'язок більш високого духовного порядку. Цей зв'язок виявився дуже потрібним в період, коли стали розвалюватися як економічна, так і політична структури суспільства» [Там само. - С. 516].

Звернемо увагу на актуальність цих слів: «Чи є повернення до релігії ознакою духовного руху вперед? Чи це всього лише безнадійна й «марна» спроба «ухилитися» від суворого життя? Відповідь не це запитання частково залежить від нашої оцінки можливостей духовного зростання у Цьому Житті» [Там само. - С. 536].

Т. Горбаченко * (м.Київ)

МОВА ТА ПИСЕМНІСТЬ ЯК СКЛАДОВІ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ХРИСТІЯН

Складним і неоднозначним соціальним явищем є церковно-релігійне життя. Важливу частину його становить проповідь Божого слова, що базується на використанні мови та писемності, на основі яких складені священні книги та інші писемні джерела для відправи релігійних

* **Горбаченко Тетяна** - кандидат філософських наук, професор Київського університету культури.

культурів. розглядається лінгвістичний аспект соціального значення мови та писемності як складових церковно-релігійного життя християн.

Мова - найоб'ємніший і найдиференційованіший засіб виразу, яким володіє людина, і водночас вища форма прояву об'єктивного духу. Дух виступає в трьох формах буття: як дух окремого індивіда (особистий дух), як загальний дух (об'єктивний дух) і як об'єктивований дух (сукупність завершених творин духу). В свою чергу, об'єктивний дух постає як сукупність можливих предикатів до суб'єкту "народ". Він виявляється у загальному духовному надбанні, до якого, згідно з Миколаєм Гартманом, відноситься мова.

В антропологічній лінгвістиці, яка вивчає мову у тісному поєднанні з людиною та її духовно-практичною діяльністю, відзначається, що мова є конструктивною власністю людини. Думка про конструктивний характер мови для людини як теоретичну ідею вперше була сформульована і розроблена у лінгвофілософській концепції В.Гумбольда. Визначити суть людини, за ним, означає виявити силу, яка робить людину людиною. Мова і є одним із таких "людинотворчих" початків. Людина стає людиною лише завдяки мові. Остання є єдиною духовною енергією народу. Саме мова виступає умовою пізнавальної і комунікативної діяльності. Завдяки їй здійснюється специфічно людська форма передачі соціального досвіду, культурних норм і звичаїв, спадкоємність різних поколінь та епох.

Мова розвинулась з природніх звуків. Спочатку це був вигук, який поступово розпався на окремі складові частини - звуки. Ці звуки відокремлювались від вигуків і знову з'єднувались, утворюючи нові звуки або їх поєднання, які ставали в подальшому основою слів. Йшло "опредметнення" звуків, тобто такий процес, коли певний звук чи поєднання їх пов'язувалось з певним предметом. Поєднання звуків стали утворювати слова - одиниці мови, що служать для визначення певних понять. Завдяки слову предмет став доступним духу і перетворюється в дещо таке, що дане нашому пізнанню. Слово - це висловлена сутність предмету.

На думку відомого християнського богослова, Отця церкви Василя Великого, найважливіша функція мови - не лише служити засобом спілкування, а водночас й бути знаряддям мислення людей, адже ми "...пізнаємо не за сутностями, а за іменами і за справами, особливо так пізнаємо істоти безтілесні" [Василій Великий. Твореніє. - Т.І. - СПб, 1911.-С.24]. Антропологічний характер мови підкреслює також інший Отець церкви, видатний представник патристики Григорій Богослов. Він,

зокрема, зазначає, що мова не може бути притаманною ні тваринам, оскільки вони мають лише голос і слух, але не мають розуму, ні ангелам, а ні самому Богу [Григорій Богослов. Твореніє. - Ч.ІІІ. - М.,1989.-С.31]. Християнством воно вирішується у відповідності з біблійним текстом: "Спочатку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку" [Ів.1, 1-2]. Здатність до мови дарована людині при сотворінні: "І назвав Адам імена всій худобі, і птаству небесному, і всій польовій звірині" [Бут. 2,20]. У Біблії часто зустрічаються вислови "сказав Господь Бог", "мови ангельські", "сказав Ангел Господній", які згідно міркувань Василя Великого, слід розуміти як здатність виявляти і передавати Божу волю [Василій Великий. Твореніє. - Т.І. - С.24-25].

Крім покарання за перше гріхопадіння людства в особі Адама і Єви, Святе Письмо згадує ще й інше покарання за колективне гріхопадіння всього людства, а саме змішування мов, яке настало у вигляді кари за вавилонське стовпотворіння: "То ж зійдемо, і змішаємо там їхні мови, щоб не розуміли вони одне одного" [Бут. 11,7]. Змішування мов, тобто встановлення множинності мов і культур, змальовується у Біблії саме як кара, як прокляття Боже, що є аналогічним прокляттю Адама: "У поті свого лица ти їстимеш хліб" [Бут. 3,19]. І те й інше прокляття полягають у становленні природного закону, проти якого людство безсиле. Як ніколи не вдасться повністю ліквідувати фізичну працю (адже фізичне навантаження необхідне для існування людини), так скільки б люди не намагалися нівелювати множинності національних відмінностей, ці відмінності у мові й культурі будуть завжди існувати.

У Біблії змальоване людство, яке говорить однією мовою, тобто лінгвістично і культурно є повністю однорідним. Водночас ця культура є досить однобокою: поряд з величезним розвитком техніки і науки (задум побудови Вавилонської вежі) тут побутує повне моральне здичавіння - безмежний розвиток погорди й самовтіхи. Бог, караючи людей за самозвеличення, змішує мови, тобто встановлює повсякчасний закон національного поділу (дроблення) й множинності національних мов і культур. Існує навіть припущення, що оскільки давня писемність існувала у формі знаків і символів, то початки свої писемність веде від знака "знамення", яким був мічений Богом Каїн після вбивства Авеля [Бут. 4,15]. Проте невідомим залишається те, як виглядав цей розпізнавальний знак, одночасно і караючий, і милосердний, оскільки він оберігав Каїна від долі його брата.

Згідно з вченням Каббали (його відгалуження - нотарікон), Бог створив світ за допомогою слів. Так, за допомогою слова "світло" було

створене світло. Еволюційний розвиток писемності розглядається не у традиційному порядку - від усного слова до писемного слова (букви), а навпаки - від букви до усної мови. Тобто букви були створені Богом. Священні тексти розглядаються як зашифроване криптографічне письмо, для якого строюються різні закони його читання. В цьому вбачається вияв безмежності змістів священного тексту.

Тривалий час - а це тисячоліття - єдиним засобом спілкування між людьми була мова, а подеколи й жест, що замінював її. Новим допоміжним засобом спілкування, що полегшував людині роботу пам'яті, фіксував роботу думки, тобто інформацію, стали певні оточуючі людину предмети. Так виникло і розвинулось предметне письмо - інакше - дописьмові знаки. У предметному письмі носієм інформації, думки є конкретні предмети, які за асоціацією нагадували людині про певні події і факти, виконували магічні функції, несли в собі конкретні повідомлення.

Письмо (писемність) визначають як "знакову систему фіксацій мови, що дозволяє за допомогою накреслюваних (графічних) елементів передавати мовну інформацію на відстані і закріплювати її в часі" [Письмо // Книговедение: энциклопед. словарь. - М., 1982.-С.403]. Іншими словами: письмо - це записана мова. Але, безумовно, письмова мова не може повністю відтворити розмовну мову, передати її емоційні вияви. Між іншим, писемна мова має свої переваги: вона дозволяє автору звертатися до читача (і навпаки), незважаючи на те, наскільки вони віддалені один від одного у просторі і часі.

Винайдення письма зробило можливим масове накопичення знань і передачу будь-яких повідомлень (в тому числі й тих, що відносяться до різних релігійних культів) поза особистим спілкуванням і протягом необмеженого часу.

Для того, щоб визначити особливості слав'янської писемності як мови релігійного культу Русі - України, існують спеціальні науки, які займаються суто писемністю: граматиологія (теорія та історія писемності), палеографія (займається визначенням, дешифруванням та інтерпретацією писемних текстів), епіграфіка (займається вивченням писемних пам'яток, вирізаних, вигравіруваних чи відтиснутих на камені, металі, глині).

Першим з'явилося піктографічне письмо. За допомогою окремих малюнків - піктограм людина навчилася передавати і закріплювати змістовну інформацію. Окремі конкретні зображення "читалися" завдяки певній послідовності розташування всіх

компонентів малюнка. Поступово в цих малюнках виникали елементи умовності, які привели до утворення ідеографічного, ієрогліфічного письма. Слово "ієрогліф" у грецькій мові означає "священний". В ідеографічному письмі складні поняття передаються поза їх звуковим значенням й у достатньо складній синтаксичній послідовності.

Важливим етапом у розвитку письма було виникнення так званого силабічного, складового письма. Воно було громіздким, оскільки вимагало великої кількості складових значень. Але в ньому закладене підґрунтя для переходу до фонетичного, звукового, алфавітного письма, в якому кожний графічний знак відповідав не цілому слову, а окремому звуку – фонемі. Алфавітне письмо - це вищий рівень розвитку письма, який був досягнутий людством у процесі його еволюції.

Слово "алфавіт" походить від грецької назви двох перших букв алфавіту - альфа і бета (новогрецькою - віта); аналогічна азбука - від аз і букі. Перше місце в давніх алфавітах часто відводиться символу, символу божества в цілому або ж Бога - даровника мови чи письма. Так, у ранньохристиянській літературі назва альфа починає пов'язуватись з ім'ям біблійного Авраама, який вважався винахідником букв. Зокрема, Клемент Олександрійський писав: "Приєднаєш ще альфа як пізнання першого і єдиного Бога і назветься воно Авраам". В Апокаліпсисі Бог - Отець часто іменується "альфою і омегою".

Н.І.Толстой та інші відомі славісти поділяють гіпотезу, згідно якої перша буква слав'янської абетки має подобу хреста, і є прямим і безпосереднім знаком хреста, символом Бога [Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков.-М.,1988]. Відомий лінгвіст Ю.Чернохвостов взагалі вважає, що не лише перша, а й всі взагалі букви слав'янської глаголиці, складаються з трьох елементів, трьох божественних символів - хреста (знак Христа), трикутника (символ божественної Трійці), кола (символ всемогутності, нескінченності й досконалості Бога).

Традицією християнства є складання акровіршів сакрального змісту. Їх склали Мефодій (помер 311 р.), Григорій Нізіанзін (329-389 рр.) та інші. Пізніше зразком цього жанру є так звані "гімнічні відозви" у "Церемоніях" - твору візантійського імператора Костянтина Багрянородного (905-959 рр.). З Візантії традиція акровіршів передається разом із християнством до Болгарії. Так, Азбучна молитва Костянтина - пресвітера болгарського - створена наприкінці IX ст. Наведемо фрагмент цієї молитви: 1.Азь словом симь моли - ж са богоу. 2.Боже, вьсси твари и зиждителю. 3.Видимымь и невидимымь [Куев

К.М. Азбучната молитва в словянськіє літератури.-Софія, 1974.- С.116].

Ці вірші-молитви в подальшому переростають в абеткові вірші, які розуміються як збірки моральних правил, настанов, розташованих у порядку церковно-слав"янського алфавіту за першою буквою першого складу.

Одним з джерел писемної культури раннього християнства є написи на кам'яних плитах і саркофагах (епітафії). Це так зване монументальне письмо. Ці написи були відкриті у Римі, у інших містах Італії, в Галії, Північній Африці - всюди, куди приходило християнство в свою ранню епоху. Походять вони або з катакомб, або з цвинтарів, розташованих на поверхні землі. Вони детально дослідженні вченими. Як теологи, так і вчені мають можливість прослідкувати складання християнських догматів, рівною мірою як і зміни, які відбувалися з плином часу у почуттях і поглядах віруючих, відзначитися в тому, як виявлялися особливості морального стану перших послідовників вчення Христа, і висловленні їх надії, вірування, устремління. Якою ж мовою виконані ці написи ?

Оскільки в перший період свого існування християнська громада в Римі складалась переважно з євреїв і греків, серед яких грецька мова була значно поширена, то катакомбні епітафії переважно написані грецькою. Пояснюється це тим, що до кінця III ст. грецька мова вживалася виключно церквою. Лише пізніше - у IV і V століттях - можна було спостерігати паралельне використання латинської та грецької мов аж до XI ст. Саме про це й свідчать пізніші приклади монументального письма. Чим давніша християнська епітафія, тим вона простіша, мова її чистіша, а стиль - правильніший.

Практичні потреби проповіді, перекладу Святого Письма і літургічних канонів, розвиток біблійної екзегетики, полеміки з єретичними вченнями стимулювали інтерес до мови християнських богословів. Це зумовлено необхідністю створення у деяких випадках писемності (алфавіти Месропа Маштоца, Вульфїли, Кирила та Мефодія). У зв'язку з прийняттям вірменами християнства Месропом Маштоцем був створений вірменський алфавіт (405-406 рр.). У Грузії до середини XI ст. застосовувалось спеціальне письмо "хуцурі" ("церковне письмо").

Слов'янський алфавіт був створений видатними релігійними діячами і просвітниками Кирилом-Костянтином (827-869 рр.) і його старшим братом Мефодієм (815-885 рр.), які ввійшли в історію під

ім'ям "солунських братів". Але на першому етапі розвитку слов'янської писемності "без устроения", до створення алфавіту, всі слов'янські звуки передавалися тими або іншими сполученнями грецьких літер. На якомусь наступному етапі розвитку писемності така передача спеціально вживаних звуків перестала задовольняти тих, хто писав. До цього часу відносяться перші спроби доповнення грецького алфавіту спеціальними знаками для досконалішої передачі особливостей слов'янської фонетики.

Існують аргументовані припущення, що слов'яни мали свою писемність ще до Кирила та Мефодія. Про це свідчить, зокрема, сказання Чорноризця Храбра "Про письмена" (X ст.), а також "Панноньське житіє Кирила", яке збереглося в багатьох списках і редакціях, тому в істориків немає сумніву в їх давності. Говорячи про писемність у слов'ян, Храбр писав: "Прежде убо словене не имеху книгъ, погани суще, крестивше же ся римскими и гръчькими писмены нуждаахуся [писати] словенску речъ без ... и тако бешу многа лета" [Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.- Т.1.- Л., 1930.- С.162]. Підтвердженням тому, що писемність існувала на Русі ще до Кирила і Мефодія, служить знайдена у Софії Київській абетка. Вона розглядається вченими як своєрідний проміжний варіант писемності слов'янської.

Та швидкість, з якою Кирило винайшов слов'янську азбуку, є непрямым доказом того, що свою працю він розпочав не на порожньому місці. У 860-861 рр. Костянтин знайшов у Херсонесі Євангеліє і Псалтир написані руською мовою. Це були переклади з грецької мови на східнослов'янську, точніше - на мову київську потрібних для богослужіння уривків з Євангеліє та Псалтиря. Іван Огієнко робить припущення, що Костянтин - філософ навчався тут київського наголосу та вимові і, перекладаючи "богослужбові книги та Святе Письмо, Костянтин скористався і знайденими в Херсонесі перекладами" [Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. - Т.1.- Варшава, 1927.-С.120]. Автор визначає революційний характер діяльності солунських братів, адже у середньовічній Європі нікому на думку не могла спасти така смілива ідея, як ідея богослужіння живою людською мовою. Адже в часи створення слов'янської абетки проти богослужіння слов'янською мовою католицизм висунув так звану "тримовну науку", згідно якої ніби то молитися Богові можна тільки трьома "святими" мовами: єврейською, грецькою, латинською; ніякою іншою мовою молитися не можна, оскільки Бог не вислухає молитов поза цими

умовами. Це аргументувалося трьохмовним написом на хресті Ісуса, про що читаємо у Євангеліє від Луки: "Був же й напис над ним письмом грецьким, латинським і гебрійським написаний: "Це - Цар Юдейський" [Лк 23,38]. Цю науку Кирило назвав "триязычною ерессю".

"Солунські брати" допомогли слов'янам отримати спільну мову, прищепили їм ідею слов'янської єдності. Церковно-слов'янська мова стала мовою не лише релігійного культу, а й мовою літератури. Це склало фундамент слов'янської культури - тієї культури, що вивела слов'янство на рівень "великих" народів.

Не вщухають дискусії з приводу питання, чию ж місію - Константинополя чи Рима - здійснювали "солунські брати"? Відповідь може бути зрозумілою з того, що брати вважали себе слугами "царя", членами Константинопольської церкви. Саме їх життя, як християнських святих, свідчить про це. Деякий час Кирило і Мефодій шанувалися також і в Римі, зокрема, у церкві св. Климента були їх зображення на фресках. Але заборона папою Стефаном V слов'янського богослужіння й негативне ставлення до слов'янської писемності призвели до того, що Першовчителі в християнстві були піддані забуттю. У Болгарії їх культ виник лише наприкінці IX ст. у Чехії, як свідчить писемний документ 1347 р., вони вшанувалися як патронати чеської землі. Лише у 1380 р. Кирило і Мефодій були канонізовані західною церквою: Рим припинив боротьбу з "ерессю" Мефодія і вирішив використовувати авторитет братів на свою користь. Так, в енцикліці Іоана Павла II "Славорум апостолі" (2 липня 1985 р.) "солунським братам" відводиться роль своєрідного поєднуючого містка слов'ян з Римом. Папа не заперечує візантійських початків їх діяльності, але їх візит до Риму оцінює як визнання ними головного догмату католицької церкви про першість Римських пап у християнському світі.

Проте подвиг "солунських братів" слід розглядати з широких гуманістичних позицій. Іван Огієнко зазначає, що літературна мова почалася з 988 року, з хрещення Києва Володимиром і "князь Володимир далі поширив по всій державі не тільки православну віру, а й літературну мову" [Огієнко І. Історія української літературної мови.- К.,1995.-С.63]. Повсюдне поширення церковно-слов'янської мови, як літургійної, так і писемної, було одним із факторів етнічної консолідації населення у межах держави Київська Русь.